

Kelam İliminde İlet-Ma'lûl İlişkisi/Nedensellik: Şerhü'l-Mevâkıf Örneği

Faruk Gün¹

Öz

Seyyid Şerif Cürçânî, Adudüddin el-İcî'nin "el-Mevâkıf" adlı eseri üzerine yazdığı "Şerhu'l-Mevâkıf" adlı eserinde Allah, âlem ve insan arasındaki ilişkileri illet-ma'lûl (neden-sonuç) bağlamında felsefe ve kelâmı birleştiren özgün bir perspektif ile ele almaktadır. Bu çalışmanın amacı, varlıkla ilgili önemli bir mesele olan illet-ma'lûl ilişkisini, Seyyid Şerif Cürçânî'nin "Şerhu'l-Mevâkıf" eseri üzerinden ele alarak, Cürçânî'nin bu alandaki katkılarını kısmen de olsa tespit etmektir. Araştırmada, veri toplama ve analiz etme yöntemleri kullanılmış, "Şerhu'l-Mevâkıf" temel kaynak olmak üzere, ilgili klasik eserler ve güncel çalışmalar başvuru kaynağı olarak kabul edilmiştir. Cürçânî, sebep-sonuç ilişkilerini açıklarken, varlıkların, yoklukların, hareketlerin ve olayların nedenlerini Allah'ın sıfatları ve özellikleri üzerinden değerlendirir. Cürçânî, bu bağlamda Allah'ın evrenin hem yaratıcısı ve hem de sürdürücüsü olduğunu, dolayısıyla sebeplerin de her an O'nun iradesi ve ilmiyle işlediğini savunur. Cürçânî'nin düşüncesinde Aristoteles'in nedensellik anlayışından farklı olarak Allah'ın mutlak iradesi ve hikmeti çerçevesinde şekillenen İslamî teoloji ve metafiziğin etkisi açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Seyyid Şerif Cürçânî, İlet, Ma'lûl, Madde, Fâil, Gaye

Gün, Faruk. (2024). Kelam ilminde İlet-Ma'lûl ilişkisi/Nedensellik: Şerhü'l-Mevâkıf Örneği, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8 (3), 562-583.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1509897>

Geliş Tarihi	03.07.2024
Kabul Tarihi	22.09.2024
Yayın Tarihi	30.09.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, fgun@pau.edu.tr, ORCID: 0009-0007-1921-8375.

The Relationship between Cause and Effect in the Science of Kalam: The Example of Sharh al-Mawaqif

Faruk Gün¹

Abstract

In his commentary *Sharh al-Mawaqif* on Adud al-Din al-Iji's work *al-Mawaqif*, Sayyid Sharif Jurjani examines the cause-effect ('illa-ma'lûl) relationship, merging philosophy and theology to explore the connections between Allah, the universe, and humanity. This unique approach significantly contributes to Islamic thought by addressing existence through these key concepts. The aim of this study is to analyze Jurjani's understanding of the cause-effect relationship in *Sharh al-Mawaqif*, focusing on his contributions to this field. The research methodology involved collecting and analyzing data from both classical and contemporary sources. Jurjani's approach connects existence, non-existence, motion, and causes of events to divine attributes, showing that Allah operates within universal laws. However, this continuity does not mean outcomes are solely determined by causes, leading to a belief in a universe governed by orderly laws and an active, competent God. This study evaluates Jurjani's views on existence, knowledge, and meaning within this framework.

Keywords: Kalâm, Sayyid Sharif Jurjani, Cause, Effect, Matter, Agent, Teleology.

Gün, Faruk (2024). The Relationship between Cause and Effect in the Science of Kalam: The Example of Sharh al-Mawaqif, *Türkiye Journal of Theological Studies*, 8 (3), 562-583.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1509897>

Date of Submission	03.07.2024
Date of Acceptance	22.09.2024
Date of Publication	30.09.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assistant Professor, Pamukkale University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Kalâm and History of Islamic Sects., fgun@pau.edu.tr, ORCID: 0009-0007-1921-8375.

Giriş

Nedensellik, varlığı ontolojik ve epistemolojik boyutlarıyla derinlemesine anlamının bir yöntemidir. Nedensellik, akıl ve sünnetullah ölçüleri çerçevesinde ele alındığında, varlığı bir bütün olarak kavrayan bütüncül bir yaklaşımı ifade eder. Bu bağlamda, insan akıllı ve kalbi, evrenin derinliklerini ve ilahi düzeni anlamada önemli araçlardır. Şehadet alemi, beş duyu organıyla bilinen pozitif ilimlerin temelini oluşturan ve herkesin algılayabildiği varlık alanını temsil eder. Nedenselliğin ele aldığı ve varlığın konusu olan Metafizik alem, daha çok nedensellik ilkesiyle düşünen zihinlerin kavrayabildiği bir alandır. Doğadaki nedensellik ilkeleri mantık üzerinden bir izah ile yapıldığından bu durum insanı hayvanlardan üstün kılan en üstün tarafına tekabül eder. Bu bağlamda nedensellik, bilimde sebep-sonuç ilişkisini ifade eden temel bir kavramdır. Nedensellik ilkesi, her olayın bir nedeni olduğunu ve bu neden-sonuç ilişkisinin belirli bir mantık çerçevesinde yürütüldüğünü belirtir. Örneğin, dışarıda ıslak zeminler gördüğümüzde, bu durumun sebebini araştırırız. Eğer ıslaklık yapay nedenlerle oluşmamışsa, bunun nedeni yağmur olabilir. Bu durumda yağmur sebep, zeminin ıslak olması ise sonuçtur. Bu mantık ilişkisi, insani özelliklerin temelini oluşturur ve doğadaki nedensellik fikri, insanı diğer canlılardan ayıran önemli bir özelliktir. İbn Haldun'a (ö. 808/1406) göre insanların sebep-sonuç ilişkilerini anlama dereceleri farklılık gösterir. Bir kişinin düşüncesinde sebep ve sonuç arasındaki ilişki ne kadar derinlemesine kavranırsa, o kişinin insani gelişimi o kadar yüksek olur. Bazı insanlar bu ilişkiyi sadece birkaç halka ileriye kadar götürebilirken, bazıları beşinci veya altıncı halkaya kadar çıkar o yüzden bunların insanlığı daha yüksek mertebede olur.³

Peygamberler ve rahmânî bir akılla düşünen insanlar, sahip oldukları üstün meziyetlerle nedenselliğin bu zirve noktasına erişmiş ve insanlığa yol göstermişlerdir. Nedensellik ilkesi, doğadaki ve evrendeki düzenin anlaşılmasında temel bir rol oynar.⁴ Bu bağlamda şehadet, metafizik ve gayb olarak sınıflandırılan varlık alanının nedensellik ilkesi içerisinde incelenmesi bu düzenin farklı boyutlarını kavramamıza yardımcı olur ve bu anlayışla insanın varlık sahasında yükselmesine katkıda bulunur.

Kelâm, felsefe, mantık gibi alanlarda eserler veren akıl ve sünnetullah çerçevesinde varlığı bir bütün olarak ele alan Cürcânî(ö. 816/1413) İslam düşüncesinde eleştirisel gelenek dediğimiz tahkik tavrının güçlü mümesillerindendir. Dinî naslardan alınan ilkelerle Meşşâî felsefeyi ayıran, kâdir-i muhtâr Allah anlayışını savunan Cürcânî, âlemin yoktan yaratıldığını ve hâdis olduğunu ileri sürerken, nedenselliği reddeden adet teorisini kabul etmiştir. Felsefî ve kelâmî görüşler arasında denge arayışı içinde olan Cürcânî, eserleriyle İslam düşüncesine önemli katkılar yapmış⁵ nedensellik anlayışını, Alem Allah ilişkisi içerisinde varlık alanının mantıksal ve felsefi temelleri üzerinden anlamaya çalışmıştır. Bu perspektif, insanı ruh ve beden bütünlüğü içerisinde

³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982-83), 2/768; Kadir Canatan, *Mukaddime Klasik Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Rasyo yayınları, 2009), 329-333.

⁴ Kılıç Aslan Mavil, "Hz. Peygamber'in Sahâbeye İnanç Esaslarını Öğretmede İzlediği Metot", *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (Temmuz 2017), 476-478 vd. Faruk Gün, "Kelâm İlminde Metodoloji ve Problemlerin Dönemsel Doğuşu ve Gelişimi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 352-379.

⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003); Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimyatî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 1/103, vd; Eserin Arapça ve Türkçesi için bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker. 3. Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2015), 1/ 840-912; Sadreddin Gümüş "Cürcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/134- 136. Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1984), 83-125.

değerlendiren ve tüm boyutlarıyla varlık anlayışını açıklamada güvenilir bir metodoloji ve doğru bilgi alanını ifade eder. Bu yaklaşım, evrenin ve insanın her yönünü hem görünen hem de görünmeyen alemleri dikkate alarak kapsamlı bir şekilde analiz etme imkânı sunar. Cürcânî, bu yöntemle Allah, âlem ve insan ilişkisini çözümleyerek, insanın beden ve ruh bütünlüğünü dikkate alarak ele almıştır. Varlığı parçalamak yerine, bütüncül bir bakış açısıyla insanlığın varlık nedenine dair katkılar sunmuştur.⁶ Bu katkıları arasında *Şerhu'l-Mevâkıf* eserinde yer verdiği illiyet/nedensellik meselesi önemli çalışmaları arasında yer almaktadır. Cürcânî'nin Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf* adlı eserine yaptığı şerh, kelâm, felsefe ve mantık alanlarında geniş bir konu yelpazesini kapsar.⁷ Bu eserde ele alınan görüşler, Allah, varlık ve bilgi konularının anlaşılmasında önemli bir yer tutar. Cürcânî'nin bu eseri, geleneksel İslami bilgi kaynaklarına dayalı naklî yöntemlerle birlikte, mantık ve felsefe temelli akli yöntemleri ustalıkla birleştirir. Bu çift yönlü metodoloji, *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı diğer İslami eserlerden ayıran ve öne çıkaran önemli bir özelliktir. Eser varlık, cevher, arazlar ve ilâhiyyât gibi temel konuların yanı sıra, Özellikle illet-ma'lûl ilişkisi gibi mantıksal ve felsefi konular, Cürcânî'nin ele aldığı önemli meseleler arasında yer alır. Cürcânî, İslam düşüncesindeki farklı mezhep ve felsefi akımların görüşlerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirirken, aynı zamanda bu görüşler arasında köprüler kurmayı da başarır. Bu yaklaşımıyla Cürcânî sadece kelâm ilmiyle sınırlı kalmayıp, felsefe ve mantık alanlarına da katkılar sunmuştur.⁸

Cürcânî'nin illet ve ma'lûl konusundaki görüşlerini, kelâm ilmi ile İslam felsefesi, Antik Yunan ve Modern Batı felsefelerinde yer alan düşünceler bağlamında ele almak, Allah, varlık ve bilgi gibi temel konuların anlaşılmasında büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, illet ve ma'lûl bağlamında nedensellik konusu üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunmasına rağmen, kelâm alanında Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseri özelinde, alana özgü ilk müstakil çalışmayı gerçekleştirmek ve bu doğrultuda bilimsel bir katkı sunmaktır. Zemin etüdü bağlamında yapılan araştırmalar ve incelemeler neticesinde felsefe ve kelâm ilminde nedensellik ile ilgili çeşitli alanlarda müstakil çalışmaların⁹ yapıldığı ancak Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseri özelinde zikredilen hususları ele alan spesifik bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Bunun için Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseri özelinde nedensellik konusunu ortaya koymak hem de bu alanda var olan boşluğu kısmen de olsa doldurabilmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili tespitler yapılırken, güncel ilgili problemlere yönelik birtakım değerlendirmeler yapmaktan da olabildiğince geri durulmamıştır. Çalışmada veri toplama ve analiz etme yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseri temel alınarak illet ve ma'lûl kavramları detaylı bir şekilde analiz edilecek Allah, âlem ve bilgi bağlamında illet ve ma'lûl ilişkisini kelâm ilmi

⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/103, 207; Gün, *Gayb Bilgisi ve Gaybi Meseleler* (İstanbul: Fecir Yayınları, 2022),13-77; Recep Önal, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâm İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/3 (2014), 325-360.

⁷ Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b Ahmed b Abdülğaffar Îcî, *Kitâbü'l-Mevâkıf* (Beirut: Dârü'l-Cil, 1997), 85-92.

⁸ Mustafa Sinanoğlu "el-Mevâkıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/422-424. ârû'l-Cil, 1997).Bk. Hasan Aydın, *Eski Yunan'dan İslam'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2009), 18-214; Erdemci, Cemalettin. "İslâm Kelâmında Kozalite Problemi", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 11-33. Yusuf Şevki Yavuz, "İlliyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 22 (2000), 121-123.

⁹ Hakan Aybuğa, "Müşriklerin İlah Anlayışı (Ra'd ve İbrahim Sureleri Bağlamında)", *Genç Müttefekkir Dergisi* 3/1 (Haziran 2022), 70-94.

perspektifinden değerlendirecektir. Kelâm ilminde illet ve ma'lûl konusu, konunun arka planını oluşturan felsefi bağlantılarla birlikte ele alınacak, ardından Cürçânî'nin bu meseleye yaklaşımı kelâm ilmi açısından değerlendirilecektir. Nassların yanı sıra konuyla doğrudan ilgili yapılan klasik ve güncel çalışmalar aslı başvuru kaynağı olarak esas alınacak ayrıca meseleyle dolaylı olarak ilişkili olan çalışmalara ise fer'î kaynak olarak müracaat edilecektir. Çalışma sürecinde, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkif* adlı eseri esas alınacak; gerekli açıklamalar ve değerlendirmeler için diğer kelâm ve felsefe eserlerine de başvurulacaktır.

1. Nedensellik ve İlet-Ma'lûl İlişkisinin Arka Planı

İslam düşünce tarihinde illiyyet kavramı, Batı felsefesindeki nedensellik kavramıyla yakından bağlantılıdır. Nedensellik ve illet-ma'lûl ilişkisi, felsefenin temel taşlarından biridir ve evrenin doğasını anlamada önemli bir rol oynar. Felsefeciler bu kavramları kullanarak evrendeki düzeni ve olayların nasıl birbirine bağlı olduğunu açıklamaya çalışırlar. Temel amaçları evrenin neden ve nasıl var olduğunu ve nasıl işlediğini anlamaktır. Ontolojik sorulara yanıt aramak, felsefenin temel konularından biridir ve varlığın mahiyetini anlamak, diğer felsefi sorunların çözümünde kritik bir rol oynar. Felsefeciler varlıkların ne olduğunu ve nasıl meydana geldiklerini açıklamak için nedensellik kavramını kullanmışlardır. İlet ve ma'lûl ilişkisi, varlıkların temel doğasını ve varoluşlarını anlamak için bir yöntem olarak kullanılır. Öte taraftan varlıkla ilgili önemli bir konu olan bilginin kaynağını ve doğruluğunu anlamak için nedensellik ilkelerinden faydalanılır. Aynı şekilde varlığın ne olduğu ve varlığı dair Epistemoloji, bilginin ne olduğunu, nasıl elde edildiğini ve doğruluğunun nasıl test edileceğini anlamak için neden-sonuç ilişkilerini inceler. Bu, bilginin sağlam temellerini oluşturmak ve geçerliliğini sağlamak açısından önemlidir. Etik teorilerde ise eylemlerin neden yapıldığı ve sonuçlarının ne olduğu nedensellik ilkeleri ile anlaşılır. Bununla birlikte bilimsel araştırmalar ve teoriler, evrenin işleyişini anlamak ve açıklamak için nedensellik ilkelerine dayanır. Bu, bilimsel bilginin anlaşılması ve genişletilmesi için önemlidir ve bilimsel teorilerin doğruluğunu sağlar.¹⁰ Bu bağlamda Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkif* adlı eserinde İlet-Ma'lûl konusuna geçmeden önce konun başta felsefe olmak üzere diğer disiplinlerce değerlendirilmesi konun arka planının öğrenilmesi açısından önem arz etmektedir.

1.1. Felsefe ve İslâm Filozoflarında Nedensellik

Antik Yunan felsefesi, varlıkların ve olayların doğasını anlamak için nedensellik ve illet-ma'lûl kavramlarına merkezi bir rol atfetmiştir. Bu bağlamda, Platon (m.ö. 427- 347) ve Aristoteles'in (m.ö. 384- 322), yaklaşımları, evrendeki düzenin kökenine dair farklı felsefi temeller sunar. Platon, idealar dünyası ile duyular dünyası arasında metafizik bir ilişki kurarak, idealarn duyular dünyasının illeti olduğunu savunur. Ona göre, fiziksel dünyada gördüğümüz her şey, daha yüksek bir gerçeklik olan idealarn yansımasıdır. Aristoteles ise bu metafizik bakışı daha somut bir düzeye taşır ve dört neden teorisi ile varlıkların doğasını anlamlandırır: maddî, sûri, fâil ve gâî nedenler. Bu yaklaşım, evrensel düzenin anlaşılması için daha rasyonel ve sistematik bir zemin oluşturur.¹¹

¹⁰ Mehmed Şemseddin Günaltay, "Mütetekellimin ve Atom Nazariyesi", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/1 (1925), 91, 119; Çağır Karadaş, *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan* (Bursa: Emin Yayınları, ts.), 79-82. Bk. Ekrem Uysal, "Kelâmda İlliyyet İlkesi Bağlamında Atom Teorisi", *Batman Akademi Dergisi* 4/1 (Haziran 2020), 41-52.

¹¹ Aristoteles, *Retorik*, Çeviren: Mehmet H. Doğan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 73.

Platon'un metafizik temelli açıklamaları ile Demokritos'un (m.ö. 460- 370), materyalist yaklaşımı arasında derin bir çatışma vardır. Demokritos, evrendeki her şeyin atomların hareketi ve etkileşimi ile açıklanabileceğini savunarak mekanik bir nedensellik modeli geliştirir. Bu model, Platon'un soyut idealar dünyasına karşı doğrudan bir karşıtlık oluşturur ve evrenin tamamen maddi bir düzenle işlediğini öne sürer. Anaksagoras (m.ö. 500- 428) ise nous kavramı ile zihinsel bir illete vurgu yapar ve evrendeki düzeni akıl ile ilişkilendirir. Stoa felsefesi ise daha farklı bir noktadan hareket eder ve evrendeki her şeyin ilahi aklın (logos) planına uygun olarak gerçekleştiğini savunur. Bu yaklaşım, determinist bir evren anlayışını benimser ve insanın eylemlerinin de bu ilahi düzenin bir parçası olduğunu öne sürer.¹²

İslam filozofları, Yunan felsefesinin nedensellik kavramlarını kendi inanç sistemlerine entegre etmeye çalışmışlardır. İslam felsefesinde yaratma, bir sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde ele alınır ve bu bağlamda Tanrı illet, yaratılan ise ma'lûl olarak tanımlanır. Ancak kelam alimleri, Yüce Allah'a "ilk sebep" veya "ilk illet" demekten kaçınarak, Allah için "fail" terimini tercih ederler. Bu ayrım, Allah'ın yaratıcı gücünün herhangi bir zorunluluğa bağlı olmadığını vurgular. İlet kavramının kullanılması, yaratılanın varlığının zorunlu olduğunu ima edeceği için, kelimacılar bu görüşü reddeder ve Allah'ın mutlak iradesi doğrultusunda yaratmanın gerçekleştiğini savunurlar. Bu bakış açısı, yaratmanın sürekliliği ve irade ile olan ilişkisini açıklar.¹³

İslam felsefesinde nedenselliği ele alan Ebû Yûsuf el-Kindî, kelimacıların görüşlerine karşı çıkararak, illet ile malûl arasındaki ilişkinin doğru anlaşılması gerektiğini savunur. Ona göre, illet kuvve halinde var olabilir ve bu durumda malûlden önce bulunur. Ancak illet fiil halinde olduğunda malûlün varlığı zorunludur. Kindî (ö. 252/866 [?]) Allah'ın "müsebbibü'l-esbâb" (sebeplerin sebebi) olarak tanımlanması gerektiğini belirtir ve Allah'ın yaratma eylemini tam bir fâil olarak gerçekleştirdiğini savunur. Ona göre, alem ezeli değildir ve Allah'ın mutlak iradesiyle yoktan yaratılmıştır. Bu yaklaşım, varlığın zorunlu olmadığını ve sonsuzluk fikrinin mantıksal çelişkiler içerdiğini ortaya koyar. Kindî'nin bu görüşleri, materyalist filozoflara karşı geliştirdiği yaratılış teorisinin temelini oluşturur.¹⁴

Fârâbî (ö. 339/950) sudûr nazariyesi ile Allah'ı "ilk illet" olarak ele alır ve evrendeki tüm varlıkların bu ilk illete dayandığını savunur. Fârâbî'ye göre evrendeki düzen, maddî, sûri, fâil ve gâî nedenlerle açıklanabilir ve bu nedenler zinciri nihai olarak Allah'a ulaşır. Allah, evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisidir ve onun bilgisi küllî olup zaman üstü bir yapıya sahiptir. Bu bilgi, Allah'ın zatını bilmesinden kaynaklanır ve evrenin meydana gelmesi bu bilginin doğal bir sonucudur. Fârâbî, Allah'ın bilgisi, iradesi ve kudretinin birbirinden ayrılmadığını savunarak, yaratmanın bu sıfatların bir sonucu olarak ortaya

¹² İbn Rüşd, Ebu'l-Velid. *Tehâfütü'l't-tehâfüt*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1963), 783; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, nşr. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: YEK Yayınları, 2014), 337; İbn Sinâ, en-Necât. Çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kabalcı Yayınları), 247, vd.; Nasîrüddin-i Tûsî, *el-Fusûl -Abdullah Ni'me, el-Edilletü'l-celiyye fi şerhi Fusûli'n-Nasîriyye* içinde- (Beyrut: 1986), 65, 74-75; Bk. Çağfer Karadaş, "Atomcu Düşünceler ve Kelâm Atomculuğu", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 57-72; Mehmet Bulğen- Alnoor Dhanani. "İslam Düşüncesinde Atomculuk", *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Şubat 2011), 393-400, İsmail Şimşek, "Mutahhari, Materyalizm ve Eleştirisi". Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2 (Aralık 2020), 1035-1053. <https://doi.org/10.17859/pauifd.800778>.

¹³ Hasan Aydın, *Eski Yunan'dan İslam'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2009), 69. Bk.Tevfik Yücedoğru, *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısında Yaratılış* (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 11-14.

¹⁴ Kindî, *Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 1994), 12, 46, 92, 97.

çıktığını belirtir. Bu yaklaşım, evrenin ezeli olmadığını ancak Allah'ın zatını bilmesinin sonucu olarak varlık kazandığını öne sürer.¹⁵

İbn Sînâ, yaratılışın sebep-sonuç ilişkilerini ontolojik ve kozmolojik bir düzlemde ele alır. Ona göre, Allah'ın bilgisi ve iradesi, evrendeki tüm varlıkların ve olayların belirleyicisidir. İbn Sînâ, Allah'ın cüz'î olayları bilmesinin mümkün olduğunu ancak bunun bizim anladığımız zamansal bir boyutta değil, aşkın bir tarzda gerçekleştiğini savunur. Tanrı'nın bilgisi ve iradesi, bir bütün olarak alemi kapsar ve bu nedenle evrendeki her şey onun iradesi doğrultusunda meydana gelir.¹⁶

1.2. Kelâm İlminde Nedensellik ve İlet-Ma'lûl İlişkisi

Kelâm alimleri, nedensellik veya illet-ma'lûl konusunu İslam düşüncesinin temel ilkelerini savunmak, açıklamak ve temellendirmek amacıyla ele alırlar. Allah'ın evrendeki mutlak hakimiyetini açıklamak için kelâmcılar Allah'ın evrendeki her şeyin yaratıcısı ve kontrol edicisi olduğunu ispatlamak için nedensellik kavramını kullanırlar. Bu, Allah'ın iradesinin ve kudretinin evrendeki her şeyi kapsadığını vurgular ve İslam'ın temel inançlarından biri olan tevhid akidesini pekiştirir. Bu, Müslümanların inançlarını güçlendirmek ve diğer inanç sistemlerine karşı savunmak için önemlidir. Evrenin nasıl var olduğu ve işlediği konusunda, kelâmcılar evrenin Allah tarafından yaratıldığını ve her an Allah'ın iradesiyle varlığını sürdürdüğünü açıklamak için nedensellik kavramını kullanırlar. Evrenin sürekli olarak Allah'ın iradesiyle var olduğu inancı, İslam'ın yaratılış anlayışını destekler ve Müslümanların Allah'ın yaratıcı gücüne olan inancını pekiştirir. İslam düşünce tarihinde, illet ve ma'lûl ilişkisinin incelenmesi, varoluşun temel dinamikleri ve kozmik düzenin işleyiş prensipleri üzerine yoğun bir sorgulama sürecini gerektirir. Bu ilişki, fenomenler ve entitelerin altında yatan sebepleri (illet) ve bu sebeplerin meydana getirdiği sonuçları (ma'lûl) aydınlatma gayreti olarak, İslam kelâmı merkezinde konumlanmıştır. Bu ekoller ve âlimler arasında; Mu'tezile, Eş'arîyye ve Mâtürîdîyye ekolleri ile Bâkîllânî (ö. 403/1013), Gazzâlî (ö. 505/1111), Âmidî (ö. 631/1233), Ebherî Âmidî (ö. 631/1233), Nasîrüddin Tûsî (ö. 675/1277), Kâtîbî (ö. 675/1277), Şemsüddîn el-İsfâhânî (ö. 727/1327), Cürçânî, Ali Kuşçu (ö. 879/1474), İbn Mübarekşâh (ö. 840/1439), Hatîbzâde (ö. 926/1520) ve Celâlüddin Devvânî (ö. 908/1501) gibi düşünürler, illet ve ma'lûl ilişkisine dair çeşitli yorumlar sunmuşlardır.¹⁷

Mu'tezile, evrendeki düzenin Allah'ın adaletli ve hikmetli yönetiminin bir yansıması olduğunu ve her şeyin belirli bir sebep-sonuç ilişkisi içinde gerçekleştiğini savunur. Mu'tezile, evrendeki düzenin Allah'ın adaletli ve hikmetli yönetiminin bir yansıması olduğunu ve her şeyin belirli bir sebep-sonuç ilişkisi içinde gerçekleştiğini savunur. Bu

¹⁵ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fîzıla*, nşr. Albert Nasrî Nâdir (Beyrut:1968),61, 68.

¹⁶ Hüseyin b. Abdullah b. Sînâ, *eş-Şifâ' el-İlâhiyyât*, nşr. G. C. Anawati – Saïd Zâyed (Kahire: 1960), 265-289; İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, Çev. İsmail Hanoğlu (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 112-115; Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 27, 28, vd.

¹⁷ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1987), 128; Nadim Macit, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu* (İstanbul: Etüt Yayınları, 2000), 85-88; Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi-Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1995), 41; Ebu Bekir Muhammed b. Tayip Bâkîllânî, *Kitâbu temhidü'l-evâil ve telhisü'd-delâil*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar (Beyrut:1987), 334-341; Gazzâlî, Ebu Hamid, *Tehafütü'l-felâsife*, thk. M. Bouyges, Daru'l-Maşrık (Beyrut: 1990), 240; İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdi Abdulcabbâr* (İstanbul: Rağbet Yayınları 2002),255-262, vd; Orhan Ş. Koloğlu, "Ebû Haşim el-Cübbâ'nin Ahval Teorisi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16/2 (2007), 195-214; Mehmet Fatih Kılıç, *Ebherî'de Tanrı-Alem İlişkisi* (İstanbul: Önsöz Yayınları, 2019), 29-55; Hüseyini, Zeynelabidin. "Müteahhirin Dönem Tam İlet Tartışmalarına Bağdadîzâde Ve Arpacızâde'nin Katkıları: İlk İlke'nin Basit Tam İlet Oluşunda Mutlak Varlığın Etkisi", *Kader* 21/2 (Aralık 2023), 511-533.

görüş, insanın özgür iradesi ile ilahi irade arasında uyum bulunduğunu vurgular. Bağdat ve Basra Mu'tezilesi, nedensellik kavramını farklı şekillerde ele alır. Bağdat ekolü, Allah'ın düzenine dayalı katı bir nedensellik anlayışını savunurken, Nazzâm'ın görüşleri doğrultusunda Allah'ın yarattığı düzenin değışmezliğini vurgular. Basra ekolü ise, doğal sebepleri ve Allah'ın mucizeler yaratma yetisini kabul eden daha esnek bir yaklaşım sergiler. Her iki ekol de İslam düşüncesine önemli katkılar sağlar.¹⁸

Eş'arîlik, varoluş ve olayların Allah'ın iradesi ve kudretiyle gerçekleştiğini savunur. Sebeplerin varlığı kabul edilirken, bunların Allah'ın iradesinin bir yansıması olduğu vurgulanır. Örneğin, yağmurun yağması, doğal sebeplerin değil, doğrudan Allah'ın iradesinin sonucudur. Eş'arîler, doğal sebeplerin bağımsız bir etki gücüne sahip olmadığını ve Allah'ın iradesine dayandığını savunur. Şer'i illetlerde, bir şeyin haram veya helal kılınmasında belirleyici olan Allah'ın iradesidir. Akli illetler ise mantıksal çıkarımlar ve gözlemlere dayanır, ancak yine Allah'ın iradesine bağlıdır. Cüveynî ve Bâkılânî gibi düşünürler, nedenselliğin Allah'ın mutlak iradesine dayandığını belirtmişlerdir.¹⁹

Mâtürîdîlikte, illet Allah'ın iradesi ve yaratma eylemiyle doğrudan ilişkilidir. Allah'ın iradesi, evrenin işleyişini belirleyen temel güçtür. İkincil illet, insanın özgür iradesi ve eylemlerini kapsar. Mâtürîdîlik, Allah'ın iradesinin her şeyi kapsadığını, ancak insanın özgür iradesiyle kendi kaderini şekillendirebileceğini savunur. Bu, bireyin sorumlu ve bilinçli davranmasını teşvik eder. İnsan, Allah'ın yarattığı imkânlar dâhilinde özgür iradesiyle karar alabilir ve eylemlerini gerçekleştirebilir.²⁰

2. Seyyid Şerîf Cürçânî'ye Göre İlet-Ma'lûl İlişkisi

Bir şeyin var olması için gerekli olan unsura "illet" ve bu şeyin kendisine muhtaç olduğu unsura "ma'lûl" denir. Cürçânî varlıkların birbirine bağımlı ve bu bağımlılığın zorunlu olduğunu düşünür. Her varlık, bir illet-ma'lûl zincirinin halkasıdır ve bu zincir evrenin dokusunu oluşturur. Cürçânî'ye göre illet, dilsel açıdan bir mahalde var olup, orada var olmasıyla mahallin durumunu değıştiren bir manadan ibarettir. Çünkü hastalık, vücuda girdiğinde bireyin sağlık durumunu güçlü bir yapıdan zayıflığa dönüştürür.²¹

¹⁸ Hayyât, Ebu'l-Hüseyn, *el-İntisâr ve'r-redd 'alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid*, Thk. H. S. Nyberg (Beyrut: Mektebü'd-Dârü'l-'Arabîyye li'l-Kitâb, 1993), 27, 32, 40 vd. Fethi Kerim Kazanç, *Kadı Abdulcebbar'da Nedensellik Kuramı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014) 28, vd. Krş. Tüncay İmamoglu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 83-104.

¹⁹ Çağfer Karadaş, "Allah -Âlem İlişkisi: Yaratma", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 271-273; Geniş bilgi be karşılaştırma için bkz. İbrahim Özdemir, "Usûlcülerde Hikmetle Ta'lîl", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/21 (Aralık 2018), 753-775; Bk. Erkan Baysal, "Eş'arî Nedensellik Anlayışının Yeniden Formüle Edilmesi -Şekil-Muhteva, Külli-Cüz'i ayrımı-", *Mezû - Sosyal Bilimler Dergisi* Ö1 - İslami İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023), 457-488. Çağfer Karadaş, "Eş'arî Kelam Okulu", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 114-115. Şaban Ali Düzgün, "Varlık", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 201; Mehmet Evkuran, "İslam Düşüncesinde Nedensellik Problemi Doğa ve Tarih Algumuz Üzerine", *Eskişeni* 21 (Haziran 2011), 17-27.

²⁰ Hocaşade, *Tehâfütü'l-felâsife* (Kahire: 1321), 98, 100; Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlliyyete Bakışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Ed. İlyas Çelebi (M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 54-64. Bk. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't -Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf (Beyrut: 1970), 142, 151, 155. Ayrıca bk. Harun Abac, *Kur'an'ın Mâtürîdî Yorumu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 127-130. Bk. Ramazan Biçer, "Mâtürîdî'ye Göre Dinî Tebliđin Karakteristik Özellikleri", *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (Eylül 2019), 629-640. Murat Kılavuz, *Kelâm'da Kozmolojik Delil* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 197.

²¹ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf Hanefî Cürçânî, *et-Ta'rifat* (Mısır: Matbaa-i Hayriyye, 1306), 153.

Cürçânî'ye göre illet tam ve eksik olmak üzere ikiye ayrılır. Tam illet, bir şeyin varlığı için gereken tüm unsurları içerir. Örneğin, bir sandalye yapmak için gerekli olan tüm parçalar ve bunları bir araya getiren marangoz tam illettir. Tam illetin varlığı, ma'lûlün varlığını zorunlu kılar. Eksik illet, bir şeyin varlığını kısmen oluşturan nedenlerdir. Şartlar ve araçlar bu kapsama girer. Eksik illet, tam illetin bir parçası olarak varlığın meydana gelmesinde rol oynar. Tam illet, bazen fâil illet olur. Fâil illet, şartlar sağlandığında ve engeller kalktığında fiili gerçekleştiren etkindir. Tam illet, dört unsurun (madde, sûret, fâil ve gaye) toplamından oluşur. Bu bağlamda Cürçânî'ye göre illetle ma'lûl arasında sûri illet, maddî illet, fâil illet ve Gâî illet ilişkisi vardır. Sûri illet, bir şeyin formunu veya şeklini belirleyen unsurdur. Örneğin, bir kılıcın sûreti (formu), onun kılıç olmasını sağlar. Ahşapta kılıç sûreti meydana gelse bile, kılıcın kendisi oluşmaz. Maddî illet, bir şeyin maddî yapısını belirleyen unsurdur. Örneğin, bir sandalyenin maddî illeti ahşaptır. Sûri ve maddî illetler, sadece cevherlere özgü değildir, aynı zamanda arazlar için de geçerlidir. Fâil illet, bir şeyin var olmasına neden olan etken ya da fâildir. Örneğin, bir sandalyenin fâil illeti marangozdur. Gâî illet, bir şeyin varlık nedenidir. Örneğin, bir sandalyenin varlık nedeni, üzerinde oturmak içindir. Gaye, ihtiyarî fiil yapan fâilde bulunur. Şart, bir şeyin varlığı için gerekli olan koşullardır. Şart, aslında fâilin bir parçasıdır ve bu nedenle ayrıca zikretmeye gerek yoktur. Örneğin, marangozun çalışabilmesi için gerekli olan aletler şarttır. Engel, bir şeyin varlığına mâni olan unsurdur. Engelin yokluğu, bir şeyin varlığını mümkün kılar. Örneğin, kapının açık olması, odaya girişi mümkün kılar.²² Cürçânî'ye göre madde kısımlarını örneklerle şöyle açıklayabiliriz: Madde ve Tıynet terimi, maddelerin değişebilen şekillerde varlık gösterebilme yeteneğini ifade eder. Örneğin, bir taşın farklı şekillerde oluşabilmesi ve bu taşın tıynetinin değişebilmesi, bu kavram altında incelenir. Mesela, aynı taşın bir heykel şeklinde veya yontulmuş bir obje olarak var olması, madde ve tıynet kavramlarını açıklar. Heyûlâ kavramı ise maddelerin şekillenme kapasitesine işaret eder. Bir madde, çeşitli şekil ve formlar altında nasıl varlık gösterebileceği üzerine yapılan araştırmalar bu kavram çerçevesinde değerlendirilir. Cürçânî'nin madde ve biçim anlayışları, dağılımları ve şekillenmelerin derin dağılımlarına dayanır. Bu arada "madde" (heyûlâ) ve "biçim" (sûret) kavramları, varlığın iki temel hastalığı temsil eder. Madde, varlığın potansiyel yönünü oluştururken, biçim bu potansiyelin belirleyici bir varlığın somutlaşmasını sağlar. Cins ve fasıl şartlarında bu ilişkide önemli bir yer tutar. Cins, bir varlığın ait olduğu genel kategori olup madde ile bulunabilirliği; fasıl ise o varlığı diğerlerinden ayıran temel özellik biçimi biçim ile ilişkilidir. Cürçânî'ye göre, cins ve fasıl unsurlar, varlığın mahiyetini anlamamıza yardımcı olan önemli yapısal çözümlerdir. Cins, bir varlığın genel varlığını (maddeyi) ifade ederken, fasıl onun bu genel yapısından ayrışarak belirginleşmesini sağlar. Örneğin, ahşaptan yapılan bir masa, cins olarak ahşabı temsil ederken, masa olarak belirli bir form kazanmayı fasıl ifade eder. Bu bağlamda, "unsur" ve "ustukus" kavramları Cürçânî'nin madde ve biçim anlayışını daha geniş bir perspektife taşır. Unsur, bir varlığın temel görünümüü ifade ederken, ustukus bu görünüm analizini ve nihai olarak mevcut olabilir. Bir varlık, madde olarak şekillenmeyi beklerken, biçim o varlığın belirli bir nitelik kazanmasını sağlar. Örneğin, bir metalin farklı kalıplara dökülerek çeşitli kullanımlar için kullanılması, farklı ve ustukus kavramlarının pratik yansımalarıdır. Cürçânî'ye göre bu hesaplamalar, Allah'ın mutlak kudreti ve iradesi ile

²² Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/106-107; Cürçânî, *Hâşiyetü't-Tecrid*; *Tesdîdü'l-kavâ'id fi Şerhi Tecridi'l-aka'id*, thk. Eşref Altaş vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 2/353-354.

ilişkilidir, çünkü maddeye biçim veren irade yalnızca fiziksel bir oluşumun değil, metafizik bir sürecin de parçasıdır.²³

Cürcânî'ye göre, eksik illetin kısımları; 1. Şeyin parçası olan unsurlar. 2. Ma'lûlün mahalli olan unsurlar. 3. Şartlar ve engeller olmak üzere üç kısımdır. Eksik illetin kısımlarını örneklerle şu şekilde açıklayabiliriz: Bir şeyin varlığında rol oynayan unsurlar akli veya harici olabilir. Örneğin, bir kitabın yazılması için gerekli olan kâğıt, mürekkep ve yazar gibi akli unsurlar kitabın varlığı için gereklidir. Harici unsurlar ise kitabın kâğıt ve mürekkebi gibi materyalleridir. Ma'lûlün mahalli olan unsurlar bir şeyin varlığının gerçekleşebileceği yerleri ifade eder. Örneğin, bir okulun varlığı için uygun bir arazi (mahal) seçimi önemlidir. Okul, var olabilmesi için belirli bir mekâna ihtiyaç duyar. Şartlar, bir şeyin var olabilmesi için gereken vücudî unsurları ifade eder. Örneğin, bir bitkinin büyüebilmesi için toprak, su ve güneş gibi vücudî şartlar gereklidir. Engeller ise varlığı engelleyen ademî unsurları temsil eder. Örneğin, bitkinin büyümesini engelleyen aşırı soğuk veya zararlı böcekler gibi faktörler, ademî engellerdir.²⁴

Cürcânî'ye göre, bir şeyin var olabilmesi için başkasına muhtaç olması zorunludur. Bu muhtaçlık, sûret ve madde gibi unsurların birleşmesiyle meydana gelir ve bu birleşim sonucunda mahiyetin kendisinden önce gelmesi mümkün değildir. Fâil ve gaye gibi unsurlar, varlığın tam illetinin bir parçası olarak, mahiyetin oluşmasında etkili rol oynar. Şartlar ve engellerin yokluğu, fâilin etkili olmasını sağlar ve tam illetin varlığı, ma'lûlün varlığını gerektirir. Cins ve fasıl gibi dahili illetler, madde ve suretin bileşenleri olarak kabul edilir ve eksik illetler, varlığın mahallinde yer alır. Böylece, Cürcânî'nin düşünce sisteminde, herhangi bir varlığın mevcudiyeti, başka bir varlığa bağımlı olmayı zorunlu kılar. Bu bağlamda, Vacibü'l-Vucûd (Zorunlu Varlık) dışında kalan ve hadis (sonradan yaratılmış) varlıklardan oluşan âlemler, zorunlu bir bağımlılık içindedir. Bu bağımlılık ilişkisinde olan bir varlığın ise tanrılık vasfına sahip olamayacağı, Allah'ın "Samet" (hiçbir şeye muhtaç olmayan) sıfatına atf yaparak, varlıklar üzerindeki bağımlılık ilişkilerine dair mantıksal bir paradigma sunar.²⁵

2.1. İlet-Ma'lûl İlişkisinde Birden Çok Eserin Tek Bir Müessire Dayanması

Cürcânî, birden çok eserin tek bir müessire (etken) dayanması konusundaki görüşlerini detaylandırarak Eş'arîler ve filozoflar arasındaki tartışmaları ele alır. Eş'arîler, Allah'ın evrendeki tüm varlıkları ve olayları doğrudan ve aracısız olarak yarattığını savunurken, filozoflar bu görüşe karşı çıkarak birden çok eserin tek bir basit müessire dayanmasının imkânsız olduğunu öne sürerler. Cürcânî, Eş'arîlerin birden çok eserin tek bir müessire dayanmasının mümkün olduğunu savunduklarını belirtir. Eş'arîler, Allah'ın basit bir varlık olduğunu ve hiçbir bileşime sahip olmadığını savunur. Bu görüş Eş'arîlerce Allah'ın evrendeki tüm varlıkları ve olayları doğrudan ve aracısız olarak yarattığına inanılmasıyla desteklenir. Bu nedenle, Allah'ın aynı anda birden çok eseri yaratması da mümkündür. Ancak, filozoflar bu görüşü reddederler ve birden çok eserin tek bir basit müessire dayanmasının imkânsız olduğunu savunurlar. Onlara göre, bu ancak aletin, şartın veya kâbilin (mümkün olan şey) çokluğuyla olabilir.²⁶

²³ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/108-114.

²⁴ Ebû Bekr Muhammed b Tayyib b Muhammed Basri Bakillani, *et-Temhid fi'r-red ale'l-mülhideti'l-muattıla* Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1947), 153.

²⁵ İhlâs 112/2; Faruk Gün, *Gaybî Bilgisi ve Gaybî Meseleler* (İstanbul: Fecir Yayınları, 2022), 13-60.

²⁶ İcî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, 86; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/116-122; Mahmut Kaya, *İslâm*

Filozoflar, özellikle İlk İlke'nin (Allah'ın) tek ve basit bir varlık olması gerektiğini savunurlar. Onlara göre, tek bir müessir, yalnızca tek bir eseri yaratabilir. Birden çok eserin var olabilmesi için, birden çok aletin, şartın veya kâbilin bulunması gerekir. Filozoflar, mümkünlerin Yüce Zorunlu'dan (Allah'tan) sudûr etme niteliğini bu prensip üzerine kurmuşlardır.

Filozoflar, birden çok eserin tek bir müessire dayanmasının imkânsız olduğunu üç ana gerekçeyle savunurlar:

1. Kaynaklık Çelişkisi: Eğer hakiki bir, A ve B'nin kaynağı olursa, bu durumda bileşiklik ortaya çıkar ve bu çelişki yaratır. Bir varlık aynı anda iki farklı kaynağın nedeni olamaz.
2. Müessirin Çokluğu: Farklı eserler, farklı müessirlerin varlığına işaret eder. Ateşin ısıtması ve suyun soğutması gibi örnekler, farklı müessirlerin olduğunu gösterir.
3. Çelişki Argümanı: Hakiki bir, A ve A olmayanın kaynağı olamaz. A'nın kaynağı olan şey, aynı zamanda A olmayanın kaynağı olamaz.²⁷

Buna karşı Eş'arîler, hakiki birin (Allah'ın), zâtıyla zorunlu kılan (neden) olup olmadığı tartışmasını önemserler. Muhtar fâil (isteğe bağlı etken) olarak Allah, pek çok eseri iradesiyle yaratabilir. Bu durumda, Allah'ın iradesi ve taallukları (ilişkileri) çoğalır. Ancak, Allah'ın tek bir iradesi ve bu iradenin farklı yönlerde taallukları vardır. Bu da Allah'ın basit ve tek bir varlık olmasını engellemez. Bu bağlamda Eş'arîler, Allah'ın tüm varlıkları doğrudan ve aracısız olarak yarattığını belirtirken, filozoflar bu görüşü reddederler. Cürcânî, filozofların düşüncelerine şu argümanlarla cevap verir.

1. İtibari Durumlar: Kaynaklık ve benzeri durumlar itibari (görelî) olduğu için, dış dünyada gerçek bir varlıkları yoktur ve bu nedenle çelişki yaratmazlar. Bu durumlar, hakiki birliğe zarar vermez.
2. Eser ve Müessir İlişkisi: Cürcânî, su ve ateşin doğalarının farklı olduğunu kabul eder ancak bu farklılık, ma'lûlün illetinden geri kalmasıyla açıklanabilir. Farklı eserler, farklı müessirlerin varlığına işaret etmez.
3. Çelişki Argümanı: Cürcânî, A ve A olmayanın çıkışının çelişkili olmadığını savunur. A'nın çıkmaması, A olmayanın çıkmasıyla çelişmez.

Cürcânî, birden çok eserin tek bir müessire dayanmasının mümkün olduğunu savunur. Cürcânî, kaynaklık ve itibari durumların çelişki yaratmadığını ve hakiki birliğe zarar vermediğini savunur. Ayrıca, farklı eserlerin farklı müessirler gerektirdiği argümanını da reddeder.²⁸

Cürcânî, Eş'arîlerin görüşlerini destekler ve bu görüşleri savunurken çeşitli deliller öne sürer. Cürcânî, birden çok eserin tek bir müessire dayanmasının mümkün olduğunu şu şekilde savunur:

Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi (İstanbul:1983), 214-215.

²⁷ M. Fatih Kılıç, "İbn Sînâ'dan Ebhârî'ye Tam ve Eksik Sebepler Ayırımının Ortaya Çıkışı", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), 63-69, 85; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/114.

²⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/114.; M. Fatih Kılıç, "İbn Sînâ'dan Ebhârî'ye Tam ve Eksik Sebepler Ayırımının Ortaya Çıkışı", *Nazariyat İslam Felsefe Ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), 63-69, 85.

1. Cevherlik Örneği: Cevher, tek ve basit bir hakikat olmasına rağmen hem yer kaplamanın hem de arazları kabul etmenin illeti olabilir. Yer kaplama ve arazları kabul, cevherin iki farklı eseri olarak görülür.
2. Kaynaklık ve İtibari Durumlar: Cürcânî, kaynaklık kavramının itibari (görelî) bir durum olduğunu ve dış dünyada varlığı bulunmadığını belirtir. Bu nedenle, kaynaklıkların teselsül etmesi (birbirini takip etmesi) mümkündür ve bu durum hakiki birliği zedelemes.

Cürcânî, ilahi iradenin ve düzenin her şeyin arkasındaki temel güç olduğunu savunarak, kaynaklık ve itibari durumların çelişki yaratmadığını ve hakiki birliğe zarar vermediğini ileri sürer. O, farklı eserlerin farklı müessirler gerektirdiği görüşünü reddeder ve bu bağlamda, Allah-âlem-insan ilişkisi içerisinde birçok filozofun zorunlu sudûr nazariyelerini ve varlık üzerinde Allah'tan başka diğer fâillerin ve müfessirlerin müdahalelerini gerekli gören mantık sistemlerini eleştirir. Cürcânî, varlığın ve eserin çokluğunun fâilin çokluğunu gerektirmediğini vurgular ve varlık üzerinde Allah'tan başka sebeplerin müdahalesini ve uluhiyetini bu mantıksal argümanlarla çürütür. Böylece, ilahi düzenin birliği ve mutlaklığı üzerine kurulu bir düşünce sistemini savunur.²⁹

2.2. İlet-Ma'lûl İlişkisinde Cisimsel Güç Sonsuz Etkinin İmkânı

Filozoflar, cisimsel yani cisme yerleşmiş güçlerin süre, şiddet ve sayı bakımından sonsuz bir eser meydana getiremeyeceğini savunurlar. Süre açısından sonsuz olmamak cisimsel gücün sonsuz bir zamanda fiil yapmaya güç yetirememesidir. Şiddet açısından sonsuz olamamak cisimsel gücün kendisinden daha güçlü başka bir hareketin olmayacağı bir hareket yapmaya güç yetirememesidir. Sayı açısından sonsuz olmamasının anlamı ise cisimsel gücün zamanı ister sonlu ister sonsuz olsun, sonsuz sayıda fiil yapmaya güç yetirememesidir. Filozoflar, güçlerin eserleri bakımından sonsuzluğu yalnızca bu üç durumla sınırlandırır, çünkü sonluluk ve sonsuzluk, melekenin yokluğu anlamında, niceliğin zâtî ve ilk arazlarındandır. Güçler, eserlerine bakılarak, sonsuzlukla nitelendiğinde ya eserlerin sayısı ya da eserlerin zamanı dikkate alınmalıdır. Eserlerin sayısı dikkate alınır ise, sayı bakımından sonsuzluktur. Eserlerin zamanı dikkate alındığında ise, zamanın fazlalık ve çoklukta sonsuzluğu dikkate alınır ki bu, süre bakımından sonsuzluktur; ya da zamanın bir sınırdan durmayan bölünmeleri kabul etmesi sebebiyle eksiklik ve azlıkta sonsuzluğu dikkate alınır ki bu, güçlerin şiddet bakımından sonsuzluktur.³⁰

Cürcânî, filozofların cisimsel güçlerin sonsuz etkide bulunamayacağına dair görüşlerine çeşitli itirazlar getirir. Şiddette sonsuzluğun yanlış olduğunu belirterek, güçlerin farklı zamanlarda belirli mesafeleri kat etmesiyle şiddette farklılık gösterebileceğini açıklar. Şiddette sonsuz olan bir güç, zamanda gerçekleşmemelidir; çünkü zamanda gerçekleşen her hareket, bölünmeyi kabul eder. Bu nedenle, şiddette sonsuz olan bir güç, zamanda gerçekleşen bir hareket oluşturamaz. Süre ve sayı bakımından sonsuzluk konusunda ise kelâmcılar, cisimsel güçlerin süre ve sayı bakımından sonsuz etki yapabileceğini savunurlar. Örneğin, cennettekilerin nimetleri ve cehennemdekilerin azabı süreklidir ve bu durum bedenlerin ve güçlerinin devamlılığı ile mümkündür. Cürcânî, filozofların doğal ve zorlamalı hareketlerde süre ve sayı bakımından sonsuzluğun imkânsız olduğunu

²⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimyati, 4/116,121.

³⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimyati, 4/142-1150.

görüşüne karşı çıkar. Doğal hareket ettirmede cismin yarısının gücünün, bütünün gücünün yarısı olduğunu belirtir. Ancak, cisimlerin gücü mahallin bölünmesiyle bölünmez ve kabul eden iki cisim doğal hareketi kabulde eşittirler. Zorlamalı hareketlerde ise büyük cisim, küçük cisimden daha fazla engel içerir ve bu nedenle daha zor hareket eder. Cürcânî, cisimsel güçlerin mahalli olan bir cisimde doğal veya zorlamalı tesirle müessir olduğunu kabul etmez. O, tüm hâdislerin doğrudan Allah'a dayalı olduğunu savunur. Eğer cisimsel güçler müessir olsaydı, gücün bölünmesi de mahallin bölünmesiyle aynı olurdu. Ancak, cisimsel güçlerin bölünmesi, cisimlerin bölünmesiyle aynı oranda olmayabilir. Cürcânî, filozofların cisimsel güçlerin sonsuz etkide bulunamayacağına dair delillerine de cevap verir. Cismin kendisine yerleşmiş müessir bir gücü olabileceğini ve bu gücün cismin bölünmesiyle ortadan kalkabileceğini savunur. Seyyid Şerîf Cürcânî, cisimsel güçlerin süre, şiddet ve sayı bakımından sonsuz etkide bulunabileceğini savunur ve bu görüş, cisimsel güçlerin Allah'ın iradesine ve gücüne dayalı olarak sonsuz etkide bulunabileceği fikrini destekler.³¹

Yunan filozoflarından Aristoteles, cisimsel güçlerin sınırları konusunda net bir görüşe sahiptir. Aristoteles'e göre, doğadaki tüm hareketler belirli sınırlar dâhilindedir ve cisimler sonsuz hareket veya etki kapasitesine sahip olamaz. Bu, doğa yasalarının ve maddî dünyanın kuralları gereği böyledir. Aristoteles'in bu görüşü, cisimsel güçlerin süre, şiddet ve sayı bakımından sonsuz olamayacağı tezini destekler. Cürcânî ise, cisimsel güçlerin Allah'ın iradesiyle sonsuz etkide bulunabileceğini savunur ve bu görüş, Aristoteles'in doğa yasalarına dayanan sınırlı nedensellik anlayışıyla çelişir.³²

Cürcânî'nin yaklaşımı, İslam düşüncesinde ilahi irade ve kudretin vurgulanmasını temsil eder. Bu görüş, Eş'arî ve Gazzâlî gibi düşünürlerin Allah'ın mutlak kudretine dayalı fikirlerini destekler niteliktedir. Cürcânî'ye göre, varlık ve nedenler arasındaki ilişki, ilahi irade çerçevesinde anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, Allah'ın dışında var olan her şeyin doğası gereği fani olduğu, filozofların işaret ettiği gibi kaçınılmazdır. Ancak, kelimaların işaret ettiği üzere, Allah'ın irade ve kudretine bağlı olan hadis varlıklar, ilahi irade ile sonsuz bir şekilde devam edebilirler. Bu görüş, Kur'an'ın ruhuna uygun olarak, cennet, cehennem ve oradaki varlıklar üzerinden izah edilmektedir. Cürcânî'nin bu yaklaşımı, her olayın ilahi düzenin bir parçası olduğunu vurgulayarak filozoflardan ayırır.³³

2.3. Kısır Döngü ve Devir Bağlamında İlet-Ma'lûl İlişkisi

İslam düşüncesinde evrenin yaratılışı ve Allah'ın varlığı gibi temel meseleler, kısır döngü (devir) ve teselsül kavramları çerçevesinde tartışılmıştır. Teselsül, bir sebep-sonuç zincirinin kesintisiz olarak geriye doğru sonsuzca devam etmesi anlamına gelirken, kısır döngü ise iki şeyin birbirinin illeti (sebebi) olması durumudur. Seyyid Şerîf Cürcânî, bu konular üzerinde yoğunlaşarak Allah'ın varlığını mantıksal bir zorunluluk olarak ispat etmeye çalışmıştır. Devir, Arapça'da "dönmek, dolanmak" anlamına gelen bir masdardır ve bir şeyin kısa veya uzun bir hareketten sonra ilk durumuna dönmesi anlamında kullanılır. Mantıkta devir, "biri diğeriyle tanımlanabilen iki tarif, ispatı birbirine bağlı iki önerme ve birinin varlığı diğeriyle bağlantılı iki şart arasındaki ilişki" anlamına gelir.

³¹ İcî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, 88-89; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/140-142.

³² Aristoteles, *Metafizik*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 1071b; Eş'arî, *Makâlât*, 2/14; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, 336-358; Bk. Yaşar Türkben, *Gazzâlî ve Nedensellik* (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 11, 37, 119, 129.

³³ Rahmân 55/26-28; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/134. Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyin*, 375; Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-İktisad fi'l İtikad*, nşr. İbrahim Ağah Çubukçu – Hüseyin Atay (Ankara: 1972),95-102. Bkz. Ömer Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 25-92.

Devir genellikle bir tarif veya kıyas hatasını aksettiren terim olarak devr-i bâtil şeklinde kullanılır.³⁴

Cürcânî, devir kavramını mantıksal bir imkânsızlık olarak ele alır. Kısır döngü, A'nın B'nin illeti, B'nin ise A'nın illeti olduğu bir döngüyü ifade eder. Mantık açısından, bu tür bir ilişki imkânsızdır; çünkü bir şeyin kendi illetinin illeti olması, kendisinden önce gelen bir sebebi gerektirir. Bu durumda, şeyin kendisinden iki mertebe önce gelmesi gerekirdi ki bu da mantıksal bir çelişkidir. Cürcânî, devir delilini kullanarak Allah'ın varlığını ispat eder. Bu delil, bir şeyin kendi kendisinin nedeni olamayacağı ve her sebebin bir öncekine dayandığı prensibine dayanır. Şöyle ki:

1. Sebep-Sonuç İlişkisi: Her yaratılmış varlık, kendisini var eden bir sebebe ihtiyaç duyar. Bu sebep, varlığını sürdürebilmek için kendisinden önce gelen bir sebebe muhtaçtır. Ancak bu sebep-sonuç zinciri sonsuza kadar geriye gidemeyeceği için bir noktada durmak zorundadır.
2. Mantıksal Çelişki: Eğer bir şey kendi kendisinin nedeni olsaydı, kendisinden önce gelen bir sebep olmadan var olamazdı. Bu durumda, şeyin kendisinden önce gelen bir sebebi olması gerekir ki bu mantıksal bir çelişki yaratır. Cürcânî, bu durumu el ve yüzük örneği ile açıklar: El hareket eder ve bu nedenle yüzük hareket eder; ancak yüzük hareket ettiği için el hareket etmez. Bu, illetin zat bakımından ma'lûlden önce geldiğinin bir göstergesidir.
3. Mutlak İlk Sebep: Sebep-sonuç zincirinin sonsuza kadar devam etmesi mantıksal olarak imkânsız olduğundan, bu zincirin bir yerinde mutlak bir ilk sebep olmalıdır. Bu mutlak ilk sebep, kendisinden önce başka bir sebebe ihtiyaç duymayan, ezeli ve zorunlu bir varlık olmalıdır. Bu varlık, İslam düşüncesinde Allah olarak tanımlanır.³⁵

Cürcânî, kısır döngünün imkânsızlığını çeşitli delillerle destekler. Cürcânî, kısır döngü durumunda illet ve ma'lûlün birbirine muhtaç olduğunu, bu durumda her birinin kendisine muhtaç olmasının imkânsız olduğunu savunur. Muhtaçlık, ancak iki şey arasında düşünülebilecek bir nispettir ve bir şeyin kendisine muhtaç olması mantıksal olarak mümkün değildir. Üçüncü olarak, zorunluluk ve imkânın çelişkinin vurgular. Belirli bir illet, belirli bir ma'lûlü zorunlu kılar; ancak belirli bir ma'lûl, belirli bir illeti değil, herhangi bir illeti gerektirir. Zorunluluk ve imkân birbirine zıttır. Bu nedenle, iki şeyin birbirine muhtaç olması durumunda, her birinin diğerine nispeti hem zorunluluk hem de imkânla olur ki bu da imkânsızdır.³⁶

Cürcânî, evrenin döngüsel bir yapıda sonsuz bir geçmişe sahip olamayacağını savunur. Ona göre, evrenin bir başlangıcı ve bu başlangıcın yaratıcı bir iradeye dayandığı mantıksal olarak gerekli bir sonuçtur. Bu bakış açısı, evrenin yaratılışının zorunlu bir mantıksal sonuç olduğunu ve bu yaratılışın Allah'ın mutlak irade ve gücüne dayandığını vurgular. İslam düşüncesinde, Cürcânî'nin argümanı Tanrı'nın varlığını ve evrenin başlangıcını mantıksal bir zorunluluk olarak kabul etmeyi destekler. Bu, evrenin sürekli

³⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati,4/148; Bkz. Osman Demir, "Kelâm'da Teselsülî İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli'nin Teselsül Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 118.

³⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati,4/148.

³⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati,4/150; Bzk.: Fahreddin Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye min İlmi'l-İlâhiye*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekka (Beyrut: 1987), 3/140;

bir döngü içinde var olamayacağı ve bir başlangıcının olması gerektiği fikrini güçlendirir.³⁷

2.4. İlet-Ma'lûl İlişkisinde Teselsülün İmkânı ve İptali

Teselsül, İslâm felsefesi ve kelâmında önemli bir tartışma konusu olup, varlıkların sonsuz bir sebep-sonuç zincirine dayanması durumunu ifade eder. Bu durum, her varlığın var olabilmesi için kendisinden önceki bir varlığa dayanmasını ve bu zincirin sonsuza kadar sürmesini gerektirir. Ancak Cürçânî, bu tür bir sonsuz döngünün mantıksal olarak imkânsız olduğunu savunur ve bu görüşünü çeşitli gerekçelerle destekler.³⁸

İslâm filozofları arasında teselsül konusu önemli ve tartışmalıdır. Filozoflar, teselsülün (sonsuz döngü) mümkün olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi önemli İslâm filozofları, Aristo'nun etkisiyle, belirli durumlarda ardı ardına sonsuza kadar gidişi mümkün görmüşlerdir. İbn Sînâ, evrenin yaratılışı konusunda iki farklı yaklaşım sunar: evrenin ezeli ve ebedî olduğunu savunurken, her hâdisin (oluşun) bir sebebe dayanması gerektiğini de kabul eder. Ona göre, bu sebep-sonuç zinciri belirli bir noktada durmak zorunda değildir ve sonsuza kadar devam edebilir. İbn Rüşd de benzer şekilde, evrenin ezeli olduğunu ve sebep-sonuç zincirinin sonsuza kadar devam edebileceğini savunur. İbn Rüşd'e göre, evrendeki her olay bir önceki olaya dayanır ve bu zincir sonsuza kadar uzanabilir. Ancak Gazzâlî, bu görüşe karşı çıkararak teselsülün mantıksal olarak imkânsız olduğunu savunur ve doğa olaylarının Allah'ın sürekli müdahalesiyle gerçekleştiğini öne sürer. Ona göre, teselsül düşüncesi Allah'ın mutlak kudretiyle çelişir ve mantıksal olarak imkânsızdır. Kelâmcular, teselsülün imkânsız olduğunu savunmuş ve bu görüşlerini çeşitli akli ve mantıkî delillerle desteklemişlerdir.³⁹

Cürçânî ve kelâmcular, teselsülün imkânsızlığını illiyet (sebebi-sonuç) ilişkisi bağlamında ortaya koymuş ve bu görüşlerini Allah'ın varlığını kanıtlamak için kullanmışlardır. Cürçânî'nin ilk gerekçesi, müessir illetin (etken neden) ve ma'lûlün (etkilenen) aynı zamanda mevcut olma zorunluluğudur. Eğer illet, ma'lûlden ayrı bir zamanda var olursa, aralarındaki illiyet bağı kopar ve ma'lûlün varlığı illetin varlığı nedeniyle olmaz. Bu durumda, teselsülün mantıksal olarak imkânsız olduğu ortaya çıkar. İletin, ma'lûlü zorunlu kılması ve onun varlığını gerektirmesi, ma'lûlün meydana gelişine birlikte gerçekleşmelidir. Aksi takdirde, zorunlu kılma işlemi sonsuza dek devam eder ve bir döngü oluşur. İkinci gerekçe, illetin ma'lûlü var etmesi ve onu zorunlu kılmasının, ma'lûlün meydana gelişine birlikte olması gerektiğidir. Eğer zorunlu kılma, ma'lûlün meydana gelişinden farklı bir zamanda gerçekleşirse, bu durum mantıksal bir döngü oluşturur ve sonsuza dek devam eder. İlet ve ma'lûl farklı zamanlarda mevcut olamaz; aksi takdirde, ma'lûlün varlığı, illetin zorunlu kılması nedeniyle olmaz. Üçüncü gerekçe, illetlerin sonsuza dek teselsül etmesi durumunda, ma'lûl sayısının illet sayısından fazla olması gerektiğidir. Her illet aynı zamanda bir ma'lûl olduğu halde, her ma'lûl bir illet değildir. Bu nedenle, illetlik ve ma'lûllüğün sayısı eşit olmaz ve bu durum, teselsülün mantıksal olarak imkânsız olduğunu gösterir. Dördüncü gerekçe, bütün mevcut mümkünlerin bir silsile içinde ele alınmasıdır. Bu silsile, mümkünlerden başka bir şey

³⁷ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimiyati, 4/152-160.

³⁸ İcî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, 92; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-İrşad ıla kavâitü'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950), 29

³⁹ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/428-432; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, 141-145; İbn Rüşd, *el-Keşf*, 54;

ıçermemeli ve hepsi var olmalıdır. Var olan bu bütün, zorunlu olamaz; çünkü her biri mümkün olan parçalardan oluşur ve dış bir illete ihtiyaç duyar. Bu dış illet, silsilenin bir parçası olduğunda, parçanın kendisini var etmesi gerekir ki bu da çelişkilidir. Beşinci gerekçe, bütün mümkünlerin, zatı gereği zorunlu olan bir varlıkta sona ermesidir. Zorunlu varlık, başkasının ma'lûlu olamaz ve teselsül keser. Zorunlu varlık, silsilenin bir ucudur ve bu, teselsülün imkânsız olduğunu gösterir. Zorunlu varlığın sübutu, teselsülün yanlışlığını kanıtlar ve kısır döngüyü engeller.⁴⁰

Cürcânî, filozofların teselsülün mümkün olabileceğine dair itirazlarına da yanıt verir. Filozoflar, zorunlu kılmanın ve var etmenin farklı zamanlarda gerçekleşebileceğini savunurlar. Ancak Cürcânî, zorunlu kılmanın ve varlığın meydana gelişinin aynı anda gerçekleşmesi gerektiğini savunur. İletin ma'lûlü zorunlu kılmasının anlamı, ma'lûlün varlığının illetin varlığına dayanması ve onun varlığına bağlı olmasıdır. Eğer illet ortadan kalkarsa, ma'lûl de ortadan kalkar. Bu, aralarında ayrışmanın olmadığını ve her ikisinin bir bütün olarak kabul edilmesi gerektiğini gösterir. Cürcânî'nin bu görüşleri, İslam kelâmında Eş'arî ve Gazzâlî gibi düşünürlerin yaklaşımlarıyla paralellik gösterir. Eş'arî, Allah'ın mutlak kudretini vurgular ve her şeyin Allah'ın iradesiyle meydana geldiğini savunur. Bu bağlamda, teselsül gibi mantıksal çelişkilerin Allah'ın düzeninde yeri olmadığını belirtir. Gazzâlî ise, Aristotelesçi nedensellik anlayışını reddederek, doğa olaylarının Allah'ın sürekli müdahalesiyle gerçekleştiğini savunur ve teselsülün mantıksal bir imkânsızlık olduğunu öne sürer. Cürcânî, bu kelâmcılarla benzer görüşler taşır ve teselsülün imkânsızlığını aklî ve zâfî öncelik argümanları ile destekler.⁴¹

Sonuç

Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserinde nedensellik konusunu detaylı bir şekilde ele almış, İslam düşüncesinde kelâmcılar ve filozofların nedensellik anlayışlarını karşılaştırarak kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Cürcânî, Eş'arî gelenekten devraldığı okasyonalist tavrı devam ettirmiş ve tabii varlıklar arasındaki ilişkiyi âdete göre yorumlamış, bütün hadiseleri felsefecilerin kabul ettikleri mûcib bi'z-zât Tanrı yerine fâil-i muhtar Allah'a dayandırmıştır. O, filozofların ve Mu'tezile kelâmcılarının zorunlu tabiat teorilerine karşı çıkmış ve varlıkların fiillerini kendilerini aşan bir sebeple belirlemiştir. Kelâm âlimlerine göre evrendeki düzenin kaynağı Allah'ın bilgisine bağlı olarak sürekli yaratmasına dayanan âdetidir. Bu düzenlilik âdet teorisi ile açıklanır. Buna göre Allah varlıkları kendi iradesine bağlı olarak düzenli bir şekilde yaratır. Cürcânî, illet-ma'lûl ilişkisini; varlıkta illet birliği, Allah'ın zatından çokluğun sudûru, cisimsel güçlerin illet-ma'lûl ilişkisi bağlamında sonsuz etki yaratma imkânı, kısır döngünün imkânsızlığı ve Allah'ın hem kabul eden (kâbil) hem de etki eden (fâil) olabilme kapasitesi gibi çeşitli yönleriyle ele alır. Cürcânî'nin nedensellik anlayışı, Allah'ın mutlak kudretine ve iradesine dayalı bir sistemdir ve doğadaki her olay ve oluşum, Allah'ın sürekli müdahalesi ve yaratması ile açıklanabilir. Bu bağlamda, empirik gözlemlerle elde edilen düzenlilikler, Felsefe'de Tanrı'nın düzen ve kânunları neticesinde ortaya çıkmaktadır. Kelâm ilminde ise bu düzen her an Allah'ın irade, kudret ve yaratması ile sınırlı Allah'ın koyduğu yasalara bağlı âdetullah'ın bir sonucudur.

⁴⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 4/166-184.

⁴¹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 4/166-184; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, 67-72; Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü Keşşâfî İştîlâhâtî'l-fünûn*, nşr. Ali Dahrûc – Abdullah Hâlidî (Beyrut: 1996), 17429; İcî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, 90.

Cürçânî'nin illet ve ma'lûl konusundaki bakış açısı, Antik Yunan ve İslam felsefesindeki düşüncelerle zenginleşmiş ve modern Batı felsefesindeki düşüncelerle kıyas edildiğinde belirli noktalarda örtüşmektedir. Platon, idealar dünyası ile duyular dünyası arasındaki ilişkiyi metafizik bir temelde ele alarak, idealar dünyasının duyular dünyasının illeti olduğunu savunur. Anaksagoras ise nous (zihin) kavramını kullanarak zihinsel ve düzenleyici bir ilkeye vurgu yapar. Cürçânî, Platon ve Anaksagoras'ın metafizik vurgularına benzer bir şekilde, varlıkların mahiyetini oluşturan suret ve madde kavramlarına önem verir. Ancak Cürçânî, bu kavramları daha ziyade İslam teolojisi bağlamında Allah'ın iradesiyle ilişkilendirir ve bu nedenle onların metafizik yaklaşımlarından ayrılır. Aristoteles, nedensellik kavramını maddî, sûri, fâil ve gâî şeklinde dört neden teorisi ile sistematik bir şekilde açıklar. Cürçânî de benzer şekilde tam ve eksik illet ayrımı yapar ve fâil (etken) ve gaye (amaç) gibi unsurları ele alır. Bununla birlikte Cürçânî'nin görüşlerinde İslamî düşüncenin etkisi belirgindir; çünkü O, Aristoteles'in aksine, neden-sonuç ilişkilerini Allah'ın iradesi ve hikmetiyle açıklar. Cürçânî'nin düşüncesinde ontolojik anlamda mümkün varlıklardan müteşekkil ma'lûlü kaim kılan şey Zorunlu Varlık'tır. Bir açıdan varlığı yoktan var eden ilk illet iken başka bir açıdan onu ayakta tutan tam illettir. Bu şekilde, Cürçânî, varlık ve yokluk, hareket ve olayların sebeplerini ve ilahi sıfatlarla ilişkili olarak ele almış ve illet-ma'lûl ilişkisini mantık ve epistemoloji açısından incelemiştir. Öte taraftan Demokritos atomcu felsefesi ile mekanik bir nedensellik modeli önerir ve her şeyin atomların hareketi ve etkileşimi ile açıklanabileceğini savunur. Modern dönemde ise Pierre-Simon Laplace ve Albert Einstein, evrenin deterministik yapısını savunur ve doğa yasalarının kesin ve değişmez olduğunu öne sürerler. Cürçânî'nin görüşleri bu deterministik anlayışla çelişir; çünkü o, her şeyin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu ve doğa yasalarının mutlak zorunlu olmadığını savunur, nedenselliği daha çok metafizik ve teolojik bir çerçevede değerlendirir bu bağlamda Demokritos'un atomcu felsefesi ile Laplace'ın deterministik görüşlerine karşı durur. Diğer taraftan Cürçânî'nin bakış açısı Heisenberg'in belirsizlik ilkesine daha yakın durur. Çünkü Cürçânî de mutlak bir nedensellikten ziyade Allah'ın iradesine dayalı bir düzeni savunur. Cürçânî, Eş'arî, Cüveynî ve Gazzâlî gibi kelâmcıların Allah'ın mutlak iradesi ve kudreti konusundaki görüşlerini paylaşmakla birlikte, bu görüşleri daha sistematik bir yapıda ele alarak nedensellik ilişkilerini detaylandırmış Aristoteles'in ve modern deterministik filozofların mutlak ve değişmez doğa yasaları anlayışına karşı çıkmıştır. İbn Sînâ ve Fârâbî'nin neden-sonuç ilişkilerini detaylandıran Aristotelesçi yaklaşımlarını benimsemekle birlikte, Cürçânî bu ilişkileri tamamen Allah'ın iradesi ve hikmeti çerçevesinde değerlendirmiş ve tüm nedensellik ilişkilerini Allah'ın iradesine bağlamıştır. Böylece, Cürçânî, Eş'arî, Cüveynî ve Gazzâlî'nin mutlak irade vurgusunu daha sistematik bir biçimde geliştirirken, İbn Sînâ ve Fârâbî'nin felsefi yaklaşımlarını da teolojik bir çerçevede yeniden yorumlar. Cürçânî'nin bu yaklaşımı, illet ve ma'lûl ilişkisinin sadece fiziksel olaylarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda bilginin üretimi ve anlamın kurgulanmasıyla da ilgili olduğunu gösterir.

Cürçânî, Şerhu'l-Mevâkîf'ta Allah, alem ve insan ilişkilerinin felsefe ve kelam üzerinden nasıl iç içe geçtiğini ve bu entegrasyonun sağlam bir zemin olarak mantık tarafından nasıl desteklendiğini konu edinmiş ve savunmuştur. Bu düşünce, inanç yolunda kaotik bir âlem ve pasif Tanrı anlayışı yerine, düzenli kurallar ve kanunlarla yönetilen bir âlem ve aktif, yetkin bir Allah inancına yönlendirmektedir. Bu çalışma, İslam düşüncesinin temel meselelerinden biri olan Allah, varlık ve bilgi ilişkisini düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan nedensellik konusunu üzerinden yeniden ele almıştır. Cürçânî illet ve ma'lûl

ilişkisini varlık ve yokluk, hareket ve olayların sebeplerini ilahi sıfatlarla ilişkilendirerek ele alır. Bununla birlikte Sünnetullah'ın Allah'ın evrende belirli yasalar çerçevesinde hareket ettiğini ispatlar. Ancak bu süreklilik sonuçların yalnızca sebeplere bağlı olduğu anlamına gelmemektedir. Cürcânî'nin nedensellik anlayışı, İslam düşüncesinin klasik nedensellik öğretisi ile modern bilimsel paradigmanın nedensellik anlayışı arasındaki karşıtlıkların ve benzerliklerin tespit edilmesine olanaklar tanyabilir. Öte yandan, Cürcânî'nin illet ve ma'lûl ilişkileriyle ilgili bakış açısı, gerek felsefî ve gerekse kelâmî açıdan değerlendirildiğinde, modern çağın düşünme öğretileri olan deizm, determinizm, materyalizm ve kuantum teorisinin anlaşılmasında önemli bir analiz imkânı sunmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abacı, Harun. Kur'ân'ın Mâtürîdî Yorumu. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Adıgüzel, Nuri. "İslam Felsefesinde "İllet" (Neden) Kavramı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 157-178.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1987.
- Âmidî, Seyfuddin, *Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-din*. thk. Ahmed Ferdi el-Mezidî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2014.
- Aydın, Hasan. *Eski Yunan'dan İslam'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2009.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Usûlü'd-dîn*. Thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2002.
- Bâkîllânî, Ebu Bekir Muhammed b. Tayip, *Kitâbu temhidu'l-evâil ve telhisu'd-delâil*. thk. İmaduddin Ahmed Haydar). Beyrut: 1987.
- Baysal, Erkan. "Eş 'arî Nedensellik Anlayışının Yeniden Formüle Edilmesi -Şekil-Muhteva, Küllî-Cüz'î ayrımı-". *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* Ö1- İslami İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023), 457-488.
- Canatan, Kadir. *Mukaddime Klasik Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Rasyo yayınları, 2009.
- Cürcânî, Seyyid. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2003.
- Cürcânî, Seyyid. *Hâşiyetü't-Tecrîd; Tesdîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tecridi'l-aka'id*, thk, Eşref Altaş vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- Cürcânî, Seyyid. *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.
- Cürcânî, Seyyid. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *el-İrşad ila kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- Çelebi, İlyas. *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdi Abdulcabbâr*. İstanbul: Rağbet Yayınları 2002.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Demir, Osman, "Kelâm'da Teselsülü İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli'nin Teselsül Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 117-142.
- Düzgün, Şaban Ali. "Varlık", *Kelâm El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.

Erdemci, Cemalettin. "İslâm Kelâmında Kozalite Problemi", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 11-33.

Evkuran, Mehmet. "İslam Düşüncesinde Nedensellik Problemi Doğa Ve Tarih Algımız Üzerine". *Eskiye* 21 (Haziran 2011), 17-27.

Fârâbî. *Uyûnü'l-mesâ'il* (el-Mecmû' içinde). Kahire:1907.

Gazzâlî, Ebu Hamid. Ebu Hâmid. *Tehafütü'l-felâsife*. thk. M. Bouyges, Daru'l-Maşrik. Beyrut: 1990.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-İktisad fi'l İtikad*. nşr. İbrahim Agah Çubukçu – Hüseyin Atay. Ankara: 1972.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-Munkiz mined-Dalâl*, İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1984.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *Filozofların Tutarsızlığı*, Neşir ve Tercüme: Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

Gün, Faruk. "Kelâm İlminde Metodoloji ve Problemlerin Dönemsel Doğuşu ve Gelişimi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 352-379.

Gün, Faruk. *Gayb Bilgisi ve Gaybi Meseleler*. İstanbul: Fecir Yayınları, 2022.

Günaltay, Mehmed Şemseddin. "Mütakellimin ve Atom Nazariyesi". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/1 (1925), 58-119.

Hüseyini, Zeynelabidin. "Müteahhirin Dönem Tam İlet Tartışmalarına Bağdâdîzâde Ve Arpacızâde'nin Katkıları: İlk İlke'nin Basit Tam İlet Oluşunda Mutlak Varlığın Etkisi". *Kader* 21/2 (Aralık 2023), 511-533.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî. *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Nşr. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed el-Hadramî. *Mukaddime*. Çev. Halil Kendir. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2004.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd. *Tehâfütü't-tehâfüt*. Thk. Süleyman Dünya. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1963.

İbn Rüşd, *Faslü'l-makal fi takriri ma beyne's-şeria ve'l-hikme mine'l-ittisal*. Beyrut: Merkezi Dirasatü'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1997.

İbn Sînâ, Hüseyin b. Abdullah. *eş-Şifâ' el-İlâhiyyât*, nşr. G. C. Anawati – Saîd Zâyed. Kahire: 1960.

İhvân-ı Safâ. *er-Resâ'il*. nşr. Butrus el-Bustân. Beyrut: 1957.

İmamoğlu, Tuncay. *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

İzmirli, İ. Hakkı. *Yeni ilm-i Kelâm*, haz.: Sabri Hizmetli. Umran yay., Ankara 1981.

Kadı Abdülcebbar, *Nedensellik Kitabı*, çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.

Karadaş, Çağfer. "Allah -Âlem İlişkisi: Yaratma", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.

Karadaş, Çağfer. "Atomcu Düşünceler ve Kelâm Atomculuğu", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 57-72.

Karadaş, Çağfer. "Eş'ârî Kelam Okulu", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 111-133.

Kaya, Mahmut. *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*. İstanbul 1983.

Kılavuz, Murat. *Kelâm'da Kozmolojik Delil*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

Kılıç, Mehmet Fatih. "İbn Sînâ'dan Ebhârî'ye Tam ve Eksik Sebepler Ayırımının Ortaya Çıkışı", *Nazariyat İslam Felsefe Ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), 60-90.

Kılıç, Mehmet Fatih. *Ebherî'de Tanrı-Âlem İlişkisi*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019.

Koloğlu, Orhan Ş. "Ebû Haşim el-Cübbâ'î'nin Ahval Teorisi Üzerine Bazı Mülahazalar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16/2 (2007). 195-214.

Kutluer, İlhan. "Determinizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/215-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kutluer, İlhan. "İlhiyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Macit, Nadim. *Eylem Değişim İlişkinin Teolojik Yorumu*. İstanbul: Etüt Yayınları, 2000.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't -Tevhîd*. nşr. Fethullah Huleyf. Beyrut:

Mavil, Kılıç Aslan. "Hz. Peygamber'in Sahâbeye İnanç Esaslarını Öğretmede İzlediği Metot". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (Temmuz 2017), 452-492. <https://doi.org/10.18317/kader.318462>.

Mehmet Bulğen- Alnoor Dhanani. "İslam Düşüncesinde Atomculuk". *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Şubat 2011), 393-400.

Osman, Demir. "Cüveynî'de Ahval Teorisi". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 20 (2008), 60-78.

Önal, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/3 (2014), 325-360.

Özdemir, İbrahim. "Usûlcülerde Hikmetle Ta'lîl". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/21 (Aralık 2018), 753-775. Salîbâ, Cemîl. *el-Mu'cemü'l-felsefî*. Beyrut: 1982.

Şimşek, İsmail. "Mutahhari, Materyalizm ve Eleştirisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 1035-1053. <https://doi.org/10.17859/pauifd.800778>.

Türkben, Yaşar. *Gazzâlî ve Nedensellik*. Ankara: Elis Yayınları, 2012.

Türker, Ömer. *İslam'da Metafizik Düşünce*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Uysal, Ekrem. "Kelâmda İlhiyyet İlkesi Bağlamında Atom Teorisi". *Batman Akademi Dergisi* 4/1 (Haziran 2020), 41-52.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi-Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İlhiyyet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 22 (2000), 121-123.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlhiyyete Bakışı". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Ed. İlyas Çelebi (M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 54-64.

Yücedoğru, Tevfik, *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısında Yaratılış*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.